

19. Архів Президії НАН України. Особова справа члена-кореспондента АН УРСР Петра Омеляновича Недбайла, арк. 52, 55, 60 ; ІА НБУВ, ф. 217, оп. 2, спр. 8, арк. 23–23 зв.

20. ІА НБУВ, ф. 217, оп. 2, спр. 8, арк. 2.

21. Там само, спр. 15, арк. 37, 87, 96, 209.

22. Там само, арк. 65, 98, 169.

23. Архів Президії НАН України. Особова справа члена-кореспондента АН УРСР Петра Омеляновича Недбайла, арк. 63.

УДК 655.531:003.349(477)

Наталія Бондар,

канд. іст. наук,

старш. наук. співроб. НБУВ

ПАПР ВИДАНЬ ОСТРОЗЬКОЇ ДРУКАРНІ

У статті послідовно розглянуто папір видань друкарні, що працювала в Острозі в останніх десятиліттях XVI ст. – на початку XVII ст. Простежено динаміку зміни паперу впродовж діяльності друкарні, виявлено спільні та відмінні філіграні на папері різних видань. Зроблено спробу встановити використання у виданнях Острозької друкарні паперу місцевого виробництва і виявлено цей папір у виданнях 1598 р.

Ключові слова: кириличні стародруки, острозькі видання, філіграні, водяні знаки, папір.

Острозька друкарня, що працювала з кінця 70-х років XVI ст. і впродовж першого десятиліття XVII ст., залишила свій помітний слід в історії українського та східнослов'янського книговидання завдяки випуску тут першого повного тексту церковнослов'янської Біблії та низки полемічних творів, направлених на підтримку православної віри. Попри дослідженість видань цієї друкарні все ще залишається багато прогалин в її історії, і актуальним є пошук подальших можливостей її дослідження, оскільки практично не збережені документи стосовно її діяльності. Одним із альтернативних джерел вивчення видань острозької друкарні може стати аналіз паперу її видань. Наш досвід дослідження паперу стародрукованих пам'яток XVI ст. свідчить, що філіграні є багатим і ще до певної міри науково не осмисленим і не охопленим джерелом історико-книгознавчих досліджень. Аналіз філіграней надає відомості насамперед з історії закупівлі паперу, а також вказує на послідовність друкування частин видання, подекуди може свідчити про редагування тексту в процесі публікації, на варіанти друку тощо.

Загалом за час діяльності друкарні у Острозі, згідно з каталогом українських стародруків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича, вийшло друком 27 острозьких видань [6], з них – одне зафіксоване лише в бібліографії. У фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) доробок Острозької друкарні представлений 14 виданнями у 51 примірнику [3, № 437–450] та одним дерманським виданням у 4 примірниках [3, № 48.]. Дослідження паперу примірників острозьких видань побудоване

саме на аналізі цих видань зі збірки НБУВ, хоча подеколи залучені й примірники інших збірок, особливо видань початкового періоду острозького книговидання часів діяльності тут Івана Федорова. Варто відзначити, що комплексне вивчення паперу острозьких видань не ставало об'єктом самостійних досліджень ні книгознавців, ні філігранологів. Більш вивченими є острозькі видання часів роботи тут І. Федорова. Раніше водяні знаки паперу острозької Біблії 1581 р. були предметом дослідження К. Я. Тромоніна [21], М. П. Лихачова [10, с. 102–103], Е. Лауцявічюса [26, с. 246], О. Я. Мацюка [13, с. 37–46; 12, с. 21–34], Я. Д. Ісаєвича [8, с. 100], Є. Я. Немировського [19, с. 149–150; 18, с. 297–298], І. Я. Лосієвського [11, с. 28–45], Н. П. Бондар [2; 4]. Водяні знаки інших острозьких видань часів роботи у друкарні І. Федорова зафіксовані у дослідженнях Г. Грасгофа та Д. Г. Сіммонса [25, с. 5, 18], О. Я. Мацюка [13], Є. Л. Немировського [19, с. 109–111; 20, с. 101–102; 18, с. 74–75], Е. Лауцявічюса [26, с. 246], Я. П. Запаса [6, с. 28, 109–111], А. В. Євтушенко [5, с. 145–146]. Окремі зауваження щодо паперу пізніших острозьких видань містяться у публікаціях М. Гебаровича [24, с. 56], О. Я. Мацюка [14, с. 144; 15, с. 37], Е. Лауцявічюса [26, с. 247; 9, с. 55], Н. П. Бондар [1, с. 396].

Варто взяти до уваги те, що повноцінно дослідити папір дозволяє лише вивчення водяних знаків видань, надрукованих форматом у двійку, тобто в друкарський аркуш, оскільки саме при друкуванні видань такого формату водяний знак потрапляє на середину одного із пари аркушів. Тобто це згорнутий вдвоє паперовий аркуш, по центру однієї із частин якого розташований водяний знак. При дослідженні видань у четвірку водяний знак потрапляє на середину кожного другого із двоаркушів, тобто пів водяного знаку є на половині аркушів посередині біля корінця. За умови, якщо книжка щільно прошита біля корінця і погано відкривається, знак маловидимий для дослідження. У виданнях ще меншого формату, тобто у вісімку, четверта частина знаку розташована біля верхнього берега аркуша при корінці. Якщо у примірнику сильно обрізані береги, а береги переважної більшості примірників у процесі їх побутування обрізалися, це додатково зменшує доступну для дослідження частину водяного знаку.

Тому повноцінно можна дослідити папір лише двох острозьких видань, надрукованих форматом у двійку – Біблії 1581 р. та «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р., а також дерманського Октоїха 1604 р. Поки що нам вдалося репрезентативно проаналізувати примірники острозької Біблії 1581 р. У процесі дослідження було переглянуто 65 примірників острозької Біблії 1581 р. зі збірок Києва, Москви, Львова, Харкова та Острога. Історико-книгознавчий аналіз видання свідчить, що острозька

Біблія 1581 р. складається із 628 аркушів, відтак має 314 сюжетних філіграней. Унаслідок проведеного нами аналізу паперу острозької Біблії 1581 р. вдалося встановити, що примірники суттєво відрізняються один від одного за складом паперу, при цьому не вдалося виявити відмінності у наборі аркушів, надрукованих на різному папері. Одні примірники мають подібні філіграні, інші – відмінні від перших, при цьому подібні між собою. Тобто йдеться про два варіанти паперу видання острозької Біблії. Окремі примірники є суміжними варіантами паперу. Оскільки одна з груп представлена меншою кількістю примірників, ми умовно назвали її першим варіантом. При друкуванні цього варіанту використано водяні знаки близько 12 сюжетів у такому співвідношенні: Ястжембец у картуші під короною – 40 %, Топор у картуші під короною – 14 %, Ястжембец у картуші під митрою – 10 %, Новіна – 10 %, Леварт – 9 %, Козел більший під короною – 8 %, Юноша більший під короною – 4 %, Підкова маленька без картуша – 2 %, Лебідь під короною – 2 %, Топор маленький без обрамлення навкіс – 1 %, Топор у картуші навкіс – 1 %, Орел без картуша – 0,5 %. До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими водяними знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша – 50 %, Топор під півмісяцем без картуша – 32 %, Юноша (Агнець) – 5 %, Абданк – 3 %, Новіна – 2 %, Козел – 2 %, Ангел – 1 %, Лебідь (Дунін) – 1 %, Орел – 1,5 %, Леварт – 0,5 %, Свенчиц – 0,5 %, Єліта – 1 %, Ястжембец під короною – 0,5 %, Гоздава – 0,5 %, Кабан – 0,5 %, Остоя – 0,5 %, Літера S – 0,3 %, усього близько 18 сюжетів.

Примірники обох груп синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і подібність посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями, що свідчить про надходження паперу до друкарні окремими партіями. Детальніший аналіз паперу, аналіз кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у складі варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) другого варіанта. Аналіз комплексів водяних знаків 65 примірників острозької Біблії 1581 р. показав, що водяні знаки першого варіанту мають 13 примірників, що складає приблизно п'яту частину тиражу, водяні знаки другого варіанту мають 49 примірників – три чверті тиражу, тобто 75 %, у 5 примірників (6 %) різні частини належать до різних варіантів. Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, свідчить, що у межах одного примірника різні частини можуть належати до різних варіантів, а також у складі варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанта.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені лише на окремих аркушах. Названий нами перший варіант виявляє дещо меншу кількість знаків, другий – більшу через наявність групи знаків, що зустрічаються один або декілька разів і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що переважають, – Ястжембец у картуші під короною (40 %) для першого варіанту; Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50 %) та Топор під півмісяцем без картуша (32 %) – для другого. Варто виділити схожість знаків обох варіантів. Зокрема, знак Підкова з хрестом без картуша можна назвати знаком Ястжембец без обрамлення, якщо вважати, що підкову обернуто кінцями вгору. Можливо, це пояснюється використанням для друку обох варіантів продукції однієї папірні, однак із відмінностями якості, можливо, наприклад, внаслідок лощіння, проклеювання тощо. Питання залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Оскільки результати дослідження паперу чітко свідчать про наявність двох варіантів набору водяних знаків, а також суміжних варіантів, з іншого – не дозволяють на сучасному етапі ні датувати обидва варіанти, ні будь-яким чином пояснити причини їх походження, можливі найрізноманітніші версії. За умови, що обидва варіанти друкувалися в різний час, доведеться припустити, що І. Федоров скористався якимось способом фіксації набору та його наступного ідентичного відтворення. Однак ми схилиємося до того, що все-таки було одне видання. Основним аргументом може бути те, що у першому варіанті Біблії зустрічаються вкраплення знаків другого варіанту, і навпаки. Це свідчить про те, що обидва варіанти походять із однієї друкарні. Можливо, і друкувалися одночасно. Тоді закономірно постає питання, чим викликано друкування різних варіантів видання на іншому папері. Оскільки папір був дорогим матеріалом, і основні витрати на видання книги припадали саме на закупівлю паперу, можливо, князь К. Острозький і друкар І. Федоров купували папір кожен окремо, позиціонуючи себе як рівноправні співвласники надрукованого тиражу. Це цілком вірогідно у контексті того, що І. Федоров у післямосковський період (а можливо, і в московський також) поводив себе як самостійний видавець та підприємець.

Окрім острозької Біблії 1581 р. у період роботи в друкарні І. Федорова тут були надруковані малоформатні видання Букваря та Азбуки 1578 р., Нового Завіту із Псалтирем 1580 р., «Книжки собраніе вещей нужнейших» Т. Михайловича 1580 р. та «Хронології» А. Римші 1581 р.

Першим виданням (або двома виданнями) острозької друкарні, започаткованою В. К. Острозьким за участю І. Федорова, стало видання

Букваря або Азбуки, надрукованої близько 1578 р. маленьким форматом у вісімку. Загалом дослідники ведуть дискусію, чи це було два видання, чи одне, і фіксують тут водяні знаки Абданк, Топор під півмісяцем, Підкова з хрестом без картуша. Зокрема, для розрізнення двох видань – Букваря і Азбуки, – використовують і аргументацію використання різного паперу у різних зошитах примірника. Відмітимо, що папір із такими самими філігранями використаний і в Острозькій Біблії 1581 р.

Наступним виданням Острозької друкарні став Новий Завіт із Псалтирем, надрукований кишеньковим форматом у вісімку в Острозі у друкарні В. К. Острозького І. Федоровим 1580 р., що складався із 494 аркушів. Тобто це вже було велике за обсягом видання, і воно потребувало значно більшої кількості паперу, ніж Буквар чи Азбука 1578 р. Ми переглянули 14 примірників острозького Нового Завіту із Псалтирем 1580 р. зі збірок Києва, Львова, Москви та Харкова. Усі примірники цього видання мають доволі сильно обрізані береги, тому здебільшого видимі лише покрайні фрагменти водяних знаків, які складно, а подекуди й неможливо ідентифікувати. Вірогідно, це водяні знаки таких сюжетів – Ангел, Юноша (Агнець) та Підкова з хрестом без картуша. Серед розпізнаних водяних знаків переважає філігрань Підкова з хрестом без картуша. У одному із примірників фіксується папір Топор під півмісяцем. Окремі видимі фрагменти знаків швидше за все вказують на філігрань Єліта. Всі ці знаки цілком кореспондуються з філігранями острозької Біблії 1581 р.

Попередні спостереження свідчать, що для друкування Нового Завіту 1580 р. було використано доволі якісний папір. Його особливостями є те, що вержери добре видимі на просвіт, а понтюзо – малопомітні. Папір із філігранню Ангел порівняно із іншими видами – гіршої якості, м'якший. Також видно більшу частину цього водяного знаку у порівнянні із іншими, що може вказувати на більші розміри паперу із водяним знаком Ангел порівняно зі стандартним аркушем.

У цьому ж 1580 р. в Острозі був надрукований малоформатний (у вісімку) алфавітно-предметний покажчик до Нового Завіту під назвою «Книжка собраніе вещей нужнейших» Тимофія Михайловича, що складається із 53 арк. Проведене нами дослідження паперу двох примірників «Книжки собраніе вещей нужнейших» Тимофія Михайловича 1580 р. дозволило зафіксувати у примірниках зі збірок Львівської національної наукової бібліотеки України та Російської державної бібліотеки (Москва) папір зі знаками Юноша у бароковому картуші під короною, Ангел, Ястжембец під короною, Топор у лінійному картуші, Підкова з хрестом без картуша. Відомостей стосовно водяних знаків аркушівки під назвою

«Хронологія» А. Римші, що вийшла друком у Острозі 5 травня 1581 р., нам віднайти не вдалося. Видання відоме у одному унікальному примірнику, що зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург).

Наступною за часом публікацією після Острозької Біблії 1581 р. традиційно вважається невеличка збірка творів Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» 1587 р. Видання надруковане форматом у четвірку, складається з 44 аркушів. Видання рідкісне, збереглося у двох неповних примірниках – у НБУВ та у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. До цього часу залишається дискусійним питання стосовно місця та часу публікації цієї пам'ятки. Серед ймовірних, окрім Острога, дослідники називають також друкарню Мамоничів у Вільносі. Дослідження примірника збірки НБУВ показало, що його надруковано на однотипному папері з філігранню Топор під півмісяцем, причому півмісяць зверху чільно прилягає до сокири. Маркований таким знаком папір побутовув в Україні, подібний водяний знак активно використаний у острозькій Біблії 1581 р. (у тому варіанті, який ми умовно назвали другим), і це можна вважати свідченням на користь його публікації у Острозі. Для друкування книжки використано папір посередньої якості, сіруватий, із добре видимими на просвіт вержерами і понтюзо, подекуди тонший або товщий. Коливається й відстань між понтюзо – переважно 29–31 мм, іноді – 27 мм. Певних відомостей стосовно місця виготовлення паперу дослідниками не встановлено, взагалі увесь папір, маркований знаком Топор, приписують папірням Тенчинських під Краковом та Люблінм. Однак зрозумілих пояснень, навіщо над сокирою розміщено ще й півмісяць, дослідники не наводять. У пізніших виданнях, в тому числі й острозьких, з'явиться папір із Топором, над яким розміщуються півмісяць та орел, подекуди на грудях орла зображене серце. Такий папір свідчить на користь того, що книжку, вірогідніше, надруковано в Острозі, а не у Вільносі.

Наступне хронологічно видання Острозької друкарні – це Книжиця в шести розділах, яку інакше називають «О єдиной істинной православной віре, і о святой соборной апостольской церкви», автором якої вважається Василій Суразький-Малюшицький. У вихідних відомостях видання позначено 1588 р., однак існує припущення про його друкування на 10 років пізніше від вказаної дати, тобто 1598 р. [17, с. 77]. Наш перегляд двох примірників цього видання виявив на його папері філіграні Голова бика у округлому картуші без обрамлення, Колоски у бароковому картуші, Сліповрон, що вже не демонструють подібності до водяних знаків острозьких видань часів І. Федорова, однак достеменно і не вказують на

друк у Вільносі, а не в Острозі, навпаки, мають збіги із з папером наступних острозьких друків.

У березні 1594 р. в Острозі вийшла друком «Книга о постничестві» Василя Великого. Цілком можливо, що «Книга о постничестві» стала першим післяфедорівським виданням, що побачило світ у Острозі, оскільки місце і час друкування двох попередніх видань є дискусійними. Великоформатний друк великий за обсягом – складається із 604 аркушів, організованих у чотири рахунки. Повний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого має 302 сюжетних філіграні. До дослідження ми залучили папір 9 примірників збірки НБУВ та один Острозького історико-культурного заповідника. Було виявлено філіграні таких сюжетів – Топор у бароковому картуші кількох видозмін, у тому числі і під півмісяцем без картуша та у бароковому картуші, Сліта у бароковому картуші, Абданк із завитками, Лебідь у картуші без корони, Ястжембец в округлому картуші із завитками, Голова бика у колі, Башти у лінійному картуші.

Можемо зафіксувати факт використання двох різних наборів паперу. Один із варіантів, надрукований на порівняно цупкішому та якіснішому папері, має філіграні Топор у картуші, Абданк, Ястжембец, Лебідь, значно менш якісним здебільшого є папір із філігранями Башти та Голова бика. Практично у всіх переглянутих нами примірниках перші вісім аркушів із вступними текстами надруковані на цупкому якісному папері з філігранями Топор у картуші під короною та Сліта. Стосовно наступних аркушів, то далі в одних примірниках трапляється папір якісний, у інших – гіршої якості. Тобто мав місце випуск примірників, надрукованих на якіснішому папері та менш якісному. Якісний папір має водяні знаки – Топор під короною у картуші більший, Топор під короною менший, Топор у овалному картуші під короною з обрамленням / без обрамлення, Топор під півмісяцем у бароковому картуші із завитками, Топор під півмісяцем без картуша. Знаки, артибутовані до неякісного паперу, інколи знаходяться й на якісному, наприклад, Голова бика в округлому картуші. Можливо, примірники підбиралися залежно від цупкості або товщини паперу, щоб аркуші не сильно відрізнялися один від одного. Загалом варто відмітити, що ці види паперу, окрім знаків Голова бика та Башти, використовувалися при друкуванні острозької Біблії 1581 р.

Наступним острозьким виданням став «Маргарит» Іоанна Златоустого, що вийшов друком 1595 р. форматом у четвірку і складається із 543 арк. кількох рахунків. При перегляді 5 примірників збірки НБУВ вдалося виявити такі водяні знаки – Голова бика в овалі, Колоски в картуші, щит із горизонтальними хвилястими смугами, Доліва, Лебідь у картуші, Башти,

Топор у картуші із завітками, Топор під півмісяцем у картуші із завітками, Леліва. Переважає папір, маркований філігранями Голова бика та Колоски. Вартий уваги водяний знак Леліва – О. Я. Мацюк приписує його папірні у Буську. Подібний до виявленого у «Маргариті» 1595 р. папір буде використаний при друкуванні «Апокрисису» Х. Філалета, і це видання має багато спільних водяних знаків із «Маргаритом». У публікаціях дослідників, зокрема, О. Я. Мацюка, йдеться про те, що саме у цьому виданні було використано папір острозького виробництва [16, с. 37–39].

У острозькому виданні – у «Книжиці в десяти розділах», передмова до якої датована червнем 1598 р., надрукованої форматом у вісімку на 144 аркушах, при аналізі одного примірника збірки НБУВ виявлено філіграні Сліповрон, герб Острозьких, чотирираменний хрест у картуші, можливо, Орел. Щодо острозького паперу, – виявлено один із його видів – однодільний щит із гербом Конча під князівською короною [16, с. 141, № 365–367], на аркушах 4, 5, а потім – з аркуша 62 і до кінця книги. Таке використання для друку майже на дві третини острозького паперу свідчить про інтенсивну діяльність папірні десь у середині 1598 р. Папір дещо сіруватий, цупкий, однак доволі якісний.

Також на суто острозькому папері надруковано ще одне острозьке видання, вірогідно, того ж 1598 р. – «Отпис на лист... отца Ипатія, Володимирского і Берестейского епископа», підписане псевдонімом Клірика Острозького, надруковане форматом у четвірку на 57 нумерованих аркушах. Дату публікації в книжці не зазначено, видання датується за часом написання твору, вказаним у назві. Аналіз двох примірників цього видання показав використання виключно острозького паперу. Зокрема, від початку книги до аркуша 30 виявлено острозьку філігрань із одночасним гербом Острозьких під князівською короною [16, с. 141, № 365–367], таким самим, як у «Книжиці в десяти розділах», а починаючи із аркуша 30 – трискладовий герб Острозьких у овалі [16]. На одночасному гербі зображено герб Конча (або Герб Слуцьких) під князівською короною, на трискладовому – вверху Юрій Змієборець або Погонь Руська, внизу – Острозьких та Конча. Причому варто відмітити, що друга із філіграней розташована не на корінцевому згині аркушів, а на одній із його половин, що свідчить про більший розмір цього паперу острозького виробництва порівняно із попереднім, і вірогідно, засвідчує одночасне виготовлення в Острозькій папірні обох видів паперу. Якщо співставити папір цього видання і з іншими острозькими, датованими тим само 1598 р., то можемо зробити висновки про друк «Отпису» Клірика Острозького не раніше другої половини 1598 р. або й на початку 1599 р.

У грудні 1598 р. побачило світ ще одне видання острозької друкарні – Псалтир із возслідунням або «Правило истиннаго живота христіанскаго», надруковане невеликим форматом у вісімку. Має доволі великий обсяг – 494 аркуші. Нам вдалося дослідити один його примірник з фондів НБУВ, із колекції П. М. Попова. Примірник має значні втрати аркушів, тому не надає повноцінної інформації про використаний для друкування видання папір. Перегляд показав у складі цього видання папір острозького походження – герб Конча в орнаментальній рамці під князівською короною.

Дискусійним щодо його випуску в Острозькій друкарні є видання знаменитого «Апокрисису» Христофора Філалета. Місце та час друкування на книжці не зазначені. Вважається, що твір надруковано приблизно 1598–1599 рр. Щодо паперу «Апокрисису», то в чотирьох примірниках збірки НБУВ виявлено такі водяні знаки – Ястжембец в округлому картуші із завітками, Сліта в бароковому картуші із завітками, Колоски в округлому картуші, Голова бика в лінійному овальному картуші, Сліповрон, Топор у картуші під півмісяцем, Леліва у лінійному картуші (Бузьк), Орел. Найякіснішим серед використаних є папір зі знаком Ястжембец. Примірники «Апокрисису» мають відмінності у папері. Загалом такий папір цілком кореспондується із попередніми острозькими виданнями, зокрема, найбільше із «Маргаритом» 1595 р. видання. Оскільки в передмові вказано дату – жовтень 1597 р., можемо вважати, що десь у цей час і розпочався друк книжки. Невикористання тут острозького паперу може свідчити або про те, що острозька папірня не виготовляла продукції, або ж про небажання використовувати такий папір через неможливість ідентифікації місця друку цього гостроподемичного твору.

У НБУВ зберігається рідкісний примірник острозького Часослова 1602 р. Кир. 95, атрибутований нами декілька років тому. До того часу був відомий єдиний примірник цього видання у фондах Національної бібліотеки Росії в Санкт-Петербурзі. Часослов надрукований в четвірку на 176 нумерованих аркушах. Філіграні погано видимі через значну ушкодженість його аркушів. На аркушах примірника виявлено водяні знаки Сліповрон, Любич у картуші, Топор під півмісяцем, зверху Орел, Башти у бароковому картуші, Собака / піворла, Ястжембец у бароковому картуші. Жодного аркуша острозького паперу не зафіксовано. Однак порівняння паперу Часослова 1602 р. із папером наступних видань, де також не фіксуватиметься папір острозького виробництва, вказує на те, що відсутність острозького паперу не свідчить про його неострозьке походження.

1606 р. в Острозі був надрукований Требник, або інакше –

«Молитовник, имѣя в себѣ церковная послѣдованія» форматом в четвірку на 191 нумерованому аркуші. Проаналізовано один примірник зібрання НБУВ. Переважає філігрань Топор під півмісяцем, зверху Орел, також трапляються знаки Сліповрон, Доліва, Колоски, Орел без картуша, Башти. Є тонкий папір Топор під півмісяцем, зверху Орел, трапляються аркуші менших розмірів. Паперу острозького виробництва в складі примірника не виявлено.

Наступного 1607 року в Острозі вийшло «Лѣкарство на оспалый умысл чоловічій» таким самим форматом у четвірку на 183 нумерованих аркушах. Дослідження двох примірників цього видання показало філіграні Абданк із завитками, Абданк у овалі без завитків, тобто Абданк у різному обрамленні, а також Любич, Сліповрон у бароковому картуші, Ключі, Топор під півмісяцем, зверху Орел у обрамленні.

До аналізу паперу острозьких видань ми долучили й дослідження філіграней рукописного «Синтагматикону, или о святых седми тайнах церковных списание» Філадельфійського митрополита Гавриїла Севера, перекладеного 1603 р. у Дермані [17, с. 37, 125–126], оскільки його приплетено до одного із примірників «Лікарства» 1607 р. Перекладачем вважається острозький ієромонах, відомий освітній діяч та книжник Кипріяні (р. н. н. – п. після 1623). У цьому рукописі виявлено два типи водяних знаків. Один із них Башти, де у воротах зображено Лева. Другий водяний знак доволі великих розмірів, у вигляді п'ятидільного герба із середнім полем, в якому зображено Лева, з боків – Козла та Колоски. Ця філігрань ніяк не збігається із папером жодного із острозьких друкув, що свідчить про окреме придбання такого паперу. Причому філігрань загалом незвична для паперу, що побутував у той час в Україні.

До доробку острозького осередку дотичний і дерманський Октоїх 1604 р., надрукований форматом у четвірку на 336 аркушах. Дослідження чотирьох примірників продемонструвало папір таких сюжетів – Сліповрон в округлому картуші, Любич в округлому картуші, Абданк деформований, Топор під півмісяцем із орлом, Собака / піворла, Башти маленькі у бароковому картуші, Доліва. Цей папір цілком кореспондується із тим, який було використано при друкуванні острозьких Требника 1606 р. та Лікарства 1607 р.

Отже, порівняльний аналіз паперу різних видань острозької друкарні показує послідовну зміну видів паперу і збіги паперу у близьких за часом виданнях. Деякі види паперу проходять через всі або через більшість аналізованих тут острозьких видань – наприклад, Топор під півмісяцем, Сліта, Голова бика. При підготовці публікації ми не ставили за мету

встановити походження виявлених тут видів паперу. Попередньо можемо сказати, що переважає папір малопольського, переважно підкраківського походження. Також вживається папір, виготовлений в Острозі та Буську. Вдалося детальніше окреслити використання у виданнях Острозької друкарні паперу місцевого виробництва.

Як свідчать дослідження, місцеве виробництво паперу в Острозі було налагоджене з 1595 р. [24, с. 56]. Однак ми можемо констатувати, що використання острозького паперу фіксується тільки у деяких острозьких друках 1598 р. – у «Книжиці у десяти розділах», «Отписі на лист» Іпатія Потія Клірика Острозького та Псалтирі із возслідунням. Це свідчить про активне виготовлення паперу в Острозі саме 1598 р. Папір цілком пристойної якості. Однак у інших виданнях цього часу, зокрема, у «Апокрисисі», острозький папір не виявлений. Не використовується папір острозького виробництва і у жодному із місцевих видань початку XVII ст. – Часослові 1602 р., Требнику 1606 р., Лікарстві 1607 р. та дерманському Октоїху 1604 р. Відтак діяльність острозької папірні потребує подальшого вивчення на сучасному етапі переважно шляхом віднайдення острозького паперу в острозькій документації, листах тощо.

На наш погляд, до цього матеріалу доречно долучити інформацію про використання острозького паперу як припалітурного у стародрукованих пам'ятках. Виявлення такого паперу дозволило ідентифікувати й острозькі оправи. Таку надзвичайно цінну знахідку вдалося віднайти у примірнику «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. зі збірки Державного історико-культурного заповідника в Острозі. Його дослідження показало, що для форзацних аркушів використано папір із водяним знаком острозької папірні, що своїм малюнком зображує чотиридільний герб князів Острозьких, схожий на вміщений у «Книзі о посництві» Василя Великого 1594 р. – на щиті герби Юрій Змієборець (Погоня руська), Погоня польська, Острозьких та Конча в орнаментальному обрамленні, зверху – чотири пір'їни. Однак використана тут філігрань вже має зношеність – замість зображення гербу Острозьких (сполучення Леліви і Огоньчика – лівий нижній фрагмент гербу) бачимо лише риску, інші елементи втрачено. При друкуванні самої книжки Василя Великого 1594 р. такий папір не використовувався, тобто він не може бути припалітурним чи охоронним. Загалом папір із схожою філігранню нам жодного разу не трапився у острозьких виданнях.

Виявлений на припалітурному аркуші водяний знак такого сюжету О. Я. Мащок датує 1606–1607 рр. [16, № 368, с. 141, 261, 274] із посиланням на дослідження М. Гембаровича [24, № 122, с. 61]. М. Гембарович вказує

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
виявлення подібного паперу у острозьких виданнях Требника 1606 р. та «Лікарства» 1607 р. [24, с. 6] (проте нам у цих виданнях його виявити не вдалося). Оскільки в опублікованій філіграні всі складники гербу цілі, а у філіграні форзацного паперу примірника Василя Великого вже добре помітні деформації і втрати окремих фрагментів знаку, це вказує на ще пізніший час виготовлення паперу. Використання острозького паперу для форзаців «Книги о посництві» Василя Великого може свідчити про наявність у примірнику острозької видавничої оправи або ж оправи місцевого виробництва. Оскільки філігрань форзацних аркушів датується щонайменше на 10 років пізніше від часу друкування, то ці аркуші не могли бути видавничими, а потім використаними палітурником. Навряд чи папір острозького виробництва надходив для продажу в інші населені пункти, де працювали палітурні. Відтак оправу цього примірника можна вважати виготовленою в палітурні Острога у перших роках XVII ст.

Оправа виготовлена із коричневої шкіри. На верхній кришці міститься тиснення у вигляді кибалкового середника із Розп'яттям та кількох рамок, зокрема й орнаментальних. Внутрішнє поле навколо середника прикрашене кількома видами рослинних віньеток. Одна із рамок складається із медальйонів у вигляді зображень польських королів та королев в орнаментальному обрамленні (у підписах читаються імена Сигізмунда, Бони, Ізабелли та ін.). Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смужками із таким само тисненням, як і на верхній кришці. Провенієнції на примірнику вказують на його подальше перебування у збірці Львівського Ставропігійського Успенського братства.

Така знахідка спонукала нас до перегляду припалітурного паперу стародруків зі збірки Острозького єзуїтського колегіуму, що діяв упродовж XVI–XVIII ст., зокрема, донаційних оправ його фундаторки А. А. Острозької-Ходкевичевої, онуки В. К. Острозького. Це дало змогу порушити питання щодо можливості ідентифікації острозьких оправ дещо пізнішого часу, що видається можливим на масиві стародруків Острозького єзуїтського колегіуму, на збережених до сьогодні кількох сотнях примірників як у збірці НБУВ, так і кількох десятках примірників у фондах Острозького історико-культурного заповідника. Оправи більшості з цих стародруків виготовлені зі світлого пергамену із схожим між собою тисненням у вигляді смужок і рамок. Віднайдено багато книжок з ідентифікованими суперекслібрисами А. А. Острозької-Ходкевичевої, що вказує на приналежність їх свого часу до її приватної або ж донаційної до єзуїтської колегії бібліотеки. Інші стародруки не мають суперекслібрисів,

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
однак мають однакові оправи зі світлого пергаменту із майстерним тисненням, переважно у вигляді смужок та рамок. У статті Ю. М. Шемети здійснено спробу ідентифікації донаційних оправ А. А. Ходкевичевої-Острозької до єзуїтської колегії [23], інформацію про особливості оправ і загалом огляд складу зібрання Острозького єзуїтського колегіуму вміщено у публікації І. О. Ціборовської-Римарович [22]. Наше порівняння тиснення схожих оправ та оправи «Книги о посництві» показало наявність ідентичних елементів. За браком місця ми маємо надію опублікувати матеріали щодо атрибуції острозьких оправ у складі зібрання Острозької єзуїтської колегії у подальшому. Однак варто обов'язково відмітити, що на форзацах вже кількох примірників вдалося виявити філіграні острозької папірні.

Для форзаців цих стародруків використано папір із водяними знаками, подібні до яких О. Я. Мацок датує 1640 р. [16, с. 142, № 370–371], із зображенням знаку зверху Леліва, знизу Конча в овальному картуші з фігурним обрамленням. Наявність острозьких філіграней на форзацах стовідсотково доводить факт виготовлення оправ саме в Острозі. Це твір з астрономії Тіхо Браге, виданий у Франкфурті 1610 р. (In. 655), та два томи багатотомного видання творів Фоми Аквінського, надрукованого в Антверпені 1612 р. (In. 863/10, In. 863/15–16). Перша із книг має латинський запис на титулі про вкладення до Острозької колегії 1636 р., друга (т. 10) – подібний запис 1640 р. Така ж орнаментика використана при виготовленні багатьох інших оправ із зібрання Острозького колегіуму. Всі ці факти доводять виготовлення оправ у Острозі у першій половині XVII ст., і подальше дослідження дозволить ідентифікувати без перебільшення кілька сотень подібних оправ як за спільністю елементів тиснення оправ, так і за філігранями припалітурних аркушів. Поки що у кількох примірниках стародруків із зібрання Острозького колегіуму вдалося виявити також водяні знаки Любич та Топор під півмісяцем та орлом. Відтак маємо надію на більш аргументовану атрибуцію ранніх острозьких оправ, до якої долучаться фахівці з України та зарубіжжя. Встановлені факти розкривають нову сторінку з історії книжкової справи в Острозі, а саме такого її складника, як палітурництво, а також окреслюють сферу використання острозького паперу для місцевої палітурні.

Список використаних джерел

1. Бондар Н. П. Доробок Острозького культурно-видавничого осередку в фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Національний університет «Острозька академія» // Наукові записки. Сер. «Історичні науки». Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 393–412.

2. *Бондар Н. П.* К вопросу о существовании двух вариантов или изданий Острожской Библии 1581 г. : флигранологический анализ экземпляров / Н. П. Бондар // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в. : Труды II Междунар. научн. конф. – М., 2011. – С. 174–190.
3. *Бондар Н. П.* Кириличні стародруки XV–XVII ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського : каталог / уклад. Н. П. Бондар, Р. С. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. – К., 2008. – 232 с. : іл.
4. *Бондар Н. П.* Філігранологічний аналіз примірників острожської Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Наталія Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – К., 2010. – С. 288–302.
5. *Євтушенко А. В.* Про рідкісний примірник острожського видання Івана Федорова (з фонду Наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна) / Алла Євтушенко // Наук. пр. Нац. Б-ки України імені В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 139–149.
6. *Запаско Я. П.* Мистецька спадщина Івана Федорова / Яким Запаско. – Львів : Вища шк., 1974. – 221 с. : іл.
7. *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : 1574–1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1 : 1574–1700. – Львів : Вища школа, 1981. – 136 с. : іл.
8. *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні : 2-ге вид., переробл. і доповн. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вищ. шк., 1983. – 156 с. : іл.
9. *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс : Мокслас, 1979. – 188 с. : ил.
10. *Лихачев Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве : Историко-археографический очерк / Н. П. Лихачев. – СПб. : Тип. Имп. АН, 1891. – 106 с., 116 табл.
11. *Лосиевский И. Я.* Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях : Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Метиславца / сост. И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – 55 с., ил.
12. *Мацюк О. Я.* Бумага изданий Ивана Федорова / О. Я. Мацюк // Федоровские чтения. 1978. – М. : Наука, 1981. – С. 21–34 : ил.
13. *Мацюк О. Я.* Водяні знаки на папері друку Івана Федорова / О. Мацюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46.
14. *Мацюк О. Я.* К истории острожской бумажной мельницы / О. Я. Мацюк // Федоровские чтения. 1981. – М. : Наука, 1985. – С. 144–148.
15. *Мацюк О. Я.* Острожська папірня кінця XVI–XVII ст. / Орест Мацюк // Острожська давнина : дослідж. і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – № 1. – С. 37–39 : іл.
16. *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок

- XX століття / О. Я. Мацюк. – К. : Наук. думка, 1974. – 296 с. : іл.
17. *Мицько І. З.* Острожська слов'яно-греко-латинська академія : 1576–1636 / І. З. Мицько. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с. : іл.
18. *Немировський Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха : Энциклопедия / Е. Л. Немировский. – М. : Энциклопедия, 2007. – 912 с. : ил.
19. *Немировський Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М. : Книга, 1974. – 224 с. : ил.
20. Острожская Азбука Ивана Федорова : Исследование. Словоуказатель / подгот. факс. изд., исслед. Е. Л. Немировского; словоуказатель А. М. Молдована. – М. : Книга, 1983. – 158 с. : прил. – 342 с. : ил.
21. *Тромонин К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / собрал и издал К. Тромонин. – М. : Тип. А. Семена, 1844. – [2], 22 с., CXXXI табл.
22. *Ціборовська-Римарович І. О.* Бібліотека Острожського єзуїтського колегіуму : історія та сучасний стан фонду // Наукові записки / Національний університет «Острожська академія». Сер. «Історичні науки». – Вип. 13. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 378–392.
23. *Шемета Ю. М.* Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острожської у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Юлія Шемета // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 157–171.
24. *Gębarowicz M.* Z dziejw piśmiennictwa XVI–XVIII w. / M. Gębarowicz // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – T. 10. – Z. 1–2. – S. 1–83 : 30 tabl.
25. *Grasshoff H.* Ivan Fedorovs griechisch-russisch / kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578 / 1580 / H. Grasshof, J. S. G. Simmons // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. – Berlin : Akademie Verlag, 1969. – № 2. – 29 s., 33 tafel.
26. *Laucevicius E.* Popierus Lietuvoje XV–XVIII a. = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. / E. Laucevicius. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 287 с.